

Nieuwe atlas van de provincie Friesland : bevattende kaarten van de dertig grietenijen of gemeenten met de daarin gelegene elf steden en haar grondgebied, alsmede van de eilanden Ameland en Schiermonnikoog : naar de kadastrale plans en later topographische opneemingen getekend op de schaal van 25.000 op 1. en in atlas-plano formaat in het koper gegraveerd op last der Provinciale Staten

<https://hdl.handle.net/1874/348688>

HISTORISCH OVERZICHT

OMTRENT DE ZAMENSTELLING EN UITGAVE VAN DEN

NIEUWE ATLAS VAN FRIESLAND.

Twintig jaren zijn er verloopen, sedert de bewerking van een nieuwen *Atlas van Friesland* voorgesteld, na rijp beraad ondernomen en eindelijk volbragt is geworden. Bij de voltooiing van een zoo belangrijken arbeid is het voorzeker gepast, dien vergezeld te doen gaan van een kort historisch overzicht van de grondslagen, waarop die onderneming werd aangevangen en van den tijd en de wijze harer uitvoering. Indien het toch billijk is, dat ieder werk beoordeeld worde naar den tijd van zijn ontstaan en naar de omstandigheden, onder welke het zijn aanwezen ontving, dan mag dit vooral geacht worden te gelden ten aanzien van een kaartwerk, bestaande uit 52 deelen, die den toestand van bepaalde landstrecken ieder op een bepaald tijdstip voorstellen, doch waarvan de gezamenlijke bewerking over een ruim getal jaren verdeeld is.

Uit de geschiedkundige beschouwing van al de bekende *Algemeene Kaarten van Friesland*, in 1846 door Mr. J. T. BODEL NYENHUIS en W. EEKHOFF uitgegeven, blijkt, dat de eerste poging, om deze provincie, op officieel gezag, op te meten en in kaart te brengen, in 1664 in Prof. C. SCHOTANUS' *Beschrijvinge van de Heerlijkheid van Friesland* uitgegeven, minder gelukkig uitviel; — dat evenwel zijn zoon, Dr. BERNHARDUS SCHOTANUS à STERRINGA, later, tusschen de jaren 1682 en 1694, met vergunning en op kosten van Gedeputeerde Staten, deze provincie geheel opgemeten en op grootere schaal bij grietenijen in kaart gebragt heeft, van welken arbeid, na in het koper gegraveerd te zijn, in 1698 slechts 125 afdrukken werden genomen, waarvan de kosten ongeveer 26,000 Gulden bedroegen, — en dat van dit zelfde koper, met verlof van Gedeputeerde Staten, in 1718 eene nieuwe uitgave werd bezorgd door den geleerden FRANÇOIS HALMA, die tevens aan de aanvulling en versiering veel moeite en kosten besteedde.

Die voortreffelijke Atlas gaf eene vrij naauwkeurige voorstelling van den *toenmaligen* toestand dezer provincie. Gedurende ruim honderd jaren algemeen geacht, gebruikt en op prijs gehouden, leverde het aanzienlijk kapitaal, door het Provinciaal Bestuur aan de samenstelling te koste gelegd, alzoo rijke vruchten op.

In dat zelfde tijdsverloop intusschen onderging de inwendige toestand van dit gewest, door landontginning, verveening, bepoldering en droogmaking, alsmede door het aanleggen of verleggen van wegen, vaarten, kanalen enz., zoo veel verandering, dat er behoefte ontstond aan eene naauwkeurige voorstelling van zijn *tegenwoordigen* toestand; te meer, dewijl deze op de in *Holland* inmiddels vervaardigde provinciale en generale kaarten van ons land, uit gebrek aan goede bronnen en toezigt van deskundigen, veelal verkeerd werd voorgesteld.

Deze bronnen nu schenen hier aanwezig te zijn en de beste grondslagen voor zulk een werk op te leveren, nadat de provincie door het kadaster geheel opgemeten en in kaart gebragt was, welke arbeid, in 1812 en 13 begonnen, in de jaren tusschen 1820 en 50 volbragt werd. Dien ten gevolge was de toenmalige Ingenieur Verificateur van het kadaster, de heer D. RITMEESTER, in 1855 voornemens, eene *kadastrale* kaart van *Friesland* in vier bladen uit te geven. Toen echter deze onderneming geen bijval vond, vormde hij in 1857 het plan tot het uitgeven van een grietenijs-gewijzen Atlas in *steendruk*, alleen bij wijze van verkleining van de kadastrale plans. Hiertoe verzocht hij de ondersteuning van Gedeputeerde Staten. Deze waren ten volle overtuigd, dat de uitgave van een nieuwen Atlas hoogst nuttig en wenschelijk was. Het kwam hun tevens voor, dat daartoe niet alleen hulp van

het Provinciaal Bestuur noodig was, maar dat ook diens gezag, invloed en toezigt onmisbaar waren, om zich daarbij van eene gewenschte naauwkeurigheid te verzekeren. Zoolwel ten aanzien van de onvolledigheid der bewerking, als van de uitvoering in steendruk, deden zich nogtans gewichtige bezwaren op tegen het plan van den Heer RITMEESTER. Toen deze nu kort daarna uit deze provincie vertrok en in andere ambtelijke betrekking overging, werd hij buitendien belet zijn voornemen verder te volvoeren; evenwel bleef dit onderwerp toch bij Gedeputeerde Staten in ernstige overweging.

In dien stand der zaak deed Jhr. T. A. M. A. VAN ANDRINGA DE KEMPENAER in de vergadering der Provinciale Staten van den 11 Julij 1839 het voorstel, om een nieuwen *Atlas van Friesland*, op kosten van de provincie, te doen vervaardigen. Gedeputeerde Staten werden nu bepaaldelijk verzocht hieraan gevolg te geven en deswege voordragten aan de vergadering te doen (*). Met de meeste zorg en met raadpleging van deskundigen werd dit moeilijk onderzoek volbragt en de grondslag gelegd, waarop de onderneming zou kunnen worden uitgevoerd. In de Statenvergaderingen van 10 Julij 1841 en 5 Julij 1842 deden Gedeputeerden daaromtrent slechts voorloopig, maar in die van 26 Julij 1845 een zeer omstandig nader rapport, en werd hun voorstel, om voorshands over 2000 Gulden te beschikken tot vervaardiging van twee proefkaarten, aangenomen.

Intusschen was het reeds vooruitgezien en bleek het bij de uitvoering nog meer, dat, hoeveel nut ook uit de kadastrale kaartering kon worden getrokken, deze evenwel niet genoegzaam uit een plaatsbeschrijvend (*topographisch*) oogpunt was bewerkt, om, zonder nadere plaatselijke opnemingen, alléén en op zich zelve geheel voldoende bouwstoffen op te leveren. Men was dus verplicht, zich niet enkel te bepalen bij het op verkleinde schaal overbrengen van de kadastrale plans. Men moest door plaatselijke opnemingen, met voorlichting van bekwame bewoners van het terrein in elke plaats, door eene gezette vergelijking met de kaarten van SCHOTANUS en door inachtneming van alle verdere vereischten, ter bekoming van de meest mogelijke volledigheid, met groote moeite en veelvuldige onderhandelingen, alles doen, wat de waarde van dezen arbeid kon verhoogden.

Onder de leiding van twee Commissarissen uit het Collegie, de Heeren Jhr. O. R. VAN ANDRINGA DE KEMPENAER en Mr. W. W. BUMA, en ten aanzien van het hoogere meetkundige der triangulatie enz., onder toezigt van den Heer Ingenieur Verificateur J. H. JAPPÉ, werden er in 1845 en 44 door den Heer J. W. WITTEVEEN, teekenaar bij het kadaster, twee kaarten der grietenijen *Baarderadeel* (uit de kleistrecken) en *Achtkarspelen* (uit de zand- of woudstrecken), op die wijze in teekening gebragt, in het koper gegraveerd door de heeren DL. en H. VEELWAARD Jr. te *Amsterdam*, wat het lijnwerk aangaat, en door den heer L. SCHWEICKHARD te 's *Gravenhage*, zoo ver het letteren betreft, en gedrukt ter plaatdrukkerij van de Wed. KONING en J. F. BRUGMAN te *Amsterdam*.

Deze proefkaarten, met inachtneming der groote en secundaire driehoeksmetingen van den Generaal KRAIJENHOFF, op eene schaal van 25,000 op 1 bewerkt, en met aanwijzing voorzien van alle bestaande wegen, vaarten, huizen, polders enz., benevens van de indeeling der kadastrale perceelen (deels open, deels topographisch opgewerkt), verschenen met nadere voorstellen in 1846 ter tafel van

(*) Zie dit voorstel en het daarop gevallen besluit in de gedrukte *Notulen der Prov. Staten*, 1839 bl. 68, en de latere besluiten omtrent dit onderwerp in die van 1841 bl. 46, 1842 bl. 44, 1843 bl. 128, 1844 bl. 109, 1845 bl. 135, 1846 bl. 18 en 46.

de Provinciale Staten. Aan hare volledige bewerking en schoone uitvoering viel bijna algemeene goedkeuring ten deel, en de Staten besloten nu op den 24 Julij 1846:

1°. tot de vervaardiging van een nieuwen *Atlas der Provincie*, bevattende de dertig grietenijen, met inbegrip der daarin beslotene Stedelijke Jurisdictiën, mitsgaders der beide eilanden *Ameland* en *Schiermonnikoog*, bewerkt op eene schaal van 25,000 op 1, te graveren op koperen platen, op de wijze van de door Gedeputeerde Staten overgelegde proefkaarten, en wel met aanneming van de perceelsgewijze kadastrale indeeling, maar zonder topographische opwerking ten aanzien van de diversie van het terrein.

2°. Gedeputeerde Staten te magtigen, om daaromtrent met deskundigen de noodige overeenkomsten aan te gaan, en den geheelen Atlas in *zeven* jaren te doen afwerken.

3°. Te bepalen, dat jaarlijks, en wel te beginnen met den jare 1847, tot dat einde eene som van f2545,00 op de algemeene provinciale begrooting beschikbaar zal worden gesteld.

4°. Vast te stellen, dat echter met de zamenstelling van den bij het 1° lid bedoelden Atlas geen aanvang zal worden gemaakt, voor en aler Heeren Gedeputeerde Staten zich zullen hebben verzekerd, dat er 150 exemplaren van denzelfden, tegen f48,« per stuk of Atlas, kunnen worden geplaatst, en zulks te doen bij in teekening, en tot dat einde, op de meest geschikte wijze, eene lijst van inschrijving te doen openen, waarbij aan de inschrijvers het vooruitzicht wordt gegeven, om 's jaars ten minste vier kaarten, tegen f1,50 per stuk of kaart, te zullen ontvangen enz.

Aan de voortzetting van de bewerking kon nu weldra gevolg worden gegeven, dewijl op de door Gedeputeerde Staten voorloopig opengestelde lijst van deelneming voor 158 exemplaren werd ingeschreven, en de algemeene in teekening, in Januarij 1847 opengesteld door den boekhandelaar W. EEKHOF, hiermede belast, zóó boven verwachting gunstig mogt slagen, dat, nog vóór het afdrucken van de eerste kaart, het getal der ingeteekende exemplaren tot 286 steeg. Hiermede was het gevorderde aantal dus bijna verdubbeld, terwijl van de daarbij opengestelde gelegenheid, om ook afzonderlijke grietenij-kaarten à f2,« te bestellen, insgelijks vrij belangrijk gebruik is gemaakt. Een en ander leverde wel een duidelijk bewijs op, dat er behoefte bestond aan zulk een kaartwerk; dat velen toonden daarvan genot te willen hebben, en dat de Staten der provincie dus eene onderneming waren begonnen, welke niet enkel nuttig was op zich zelve, maar ook in den geest viel van het algemeen.

Het teekenen, graveren en drukken, door bovengenoemde personen, had nu vervolgens een vrij geregelden gang. Om van de nauwkeurigheid en volledigheid der bewerking zooveel mogelijk verzekerd te zijn en latere aanmerkingen te voorkomen, werden de Heeren J. VAN LEEUWEN en W. EEKHOF belast de spelling van al de plaatsnamen eenparig naar vaste grondslagen te regelen; terwijl den laatste omtrent de correctie van de teekeningen nog een bijzonder onderzoek werd opgedragen; waarna elke Minute-kaart, zoodra ze gereed was, op de Gemeentehuizen ter visie gelegd, en iedereen bij advertentie uitgenoodigd werd, om daarop aanmerkingen mede te deelen. Na de opvolging van deze, zoo ver ze van personen of besturen inkwamen, werden de teekeningen aan de achterzijde voorzien van verklaringen van Grietmannen, Burgemeesters en Secretarissen, bevattende eene volkomene goedkeuring van de kaart, als overeenkomende met den werkelijken toestand van het terrein. De volgorde der bewerking, met aansluiting aan de reeds voltooide kaart van *Achtkarspelen*, werd telkens door het lot bepaald.

In November 1849 kon een aanvang gemaakt worden met de uitgave. Ter bekoming van een overzicht van de volgorde en den tijd van bewerking en uitgave, alsmede van het getal der afzonderlijke overdrukken van elke kaart, moge de volgende opgave dienen.

Eerste Aflevering. November 1849.			
<i>Leeuwarderadeel</i> ,	geteekend 1847,	overdrukken	56.
<i>Kollumerland</i> ,	« 1847,	»	36.
<i>Dantumadeel</i> ,	« 1847,	«	10.
<i>Baarderadeel</i> ,	« 1844,	«	50.

Tweede Aflevering. December 1850.

<i>Achtkarspelen</i> ,	geteekend 1844,	overdrukken	51.
<i>Tietjerksteradeel</i> ,	« 1847,	«	24.
<i>Smallingerland</i> ,	« 1848,	«	53.
<i>Idaarderadeel</i> ,	« 1848,	«	50.

Derde Aflevering. November 1851.

<i>Rauwerderhem</i> ,	geteekend 1849,	overdrukken	53.
<i>Haskerland</i> ,	« 1849,	«	15.
<i>Schoterland</i> ,	« 1848,	«	50.
<i>Oost-Stellingwerf</i> ,	« 1849,	«	50.

Vierde Aflevering. Maart 1853.

<i>Utingeradeel</i> ,	geteekend 1849,	overdrukken	18.
<i>Doniawerstal</i> ,	« 1850,	»	66.
<i>Opsterland</i> ,	« 1848,	«	62.
<i>West-Stellingwerf</i> ,	« 1850,	«	44.

Vijfde Aflevering. October 1854.

<i>Menaldumadeel</i> ,	geteekend 1851,	overdrukken	36.
<i>Hennaarderadeel</i> ,	« 1851,	«	56.
<i>Hemelumer Oldephaert</i> ,	« 1851,	«	20.
<i>Het Bildt</i> ,	« 1852,	«	60.

Zesde Aflevering. Maart 1856.

<i>Franekeradeel</i> ,	geteekend 1852,	overdrukken	44.
<i>Barradeel</i> ,	« 1852,	«	90.
<i>Wymbritseradeel</i> ,	« 1851,	«	56.
<i>Lemsterland</i> ,	» 1853,	«	58.

Zevende Aflevering. November 1857.

<i>Ferwerderadeel</i> ,	geteekend 1853,	overdrukken	120.
<i>West-Dongeradeel</i> ,	« 1853,	«	46.
<i>Wonseradeel</i> ,	« 1854,	«	100.
<i>Gaasterland</i> ,	« 1854,	«	50.

Achtste Aflevering. November 1859.

<i>Oost-Dongeradeel</i> ,	geteekend 1853,	overdrukken	82.
<i>Aengwirden</i> ,	« 1854,	«	24.
<i>Ameland</i> ,	geteekend 1854,	overdrukken	18.
<i>Schiermonnikoog</i> ,	« 1854 (niet 1858),	overd.	10.

(De drie laatstgenoemde gemeenten hadden zoo lang uitstel verzocht wegens onderhanden zijnde werken.)
Ter waardering van het materieel gedeelte dezer uitgave dient nog opgemerkt te worden, dat alle daartoe behoorende kaarten, hoezeer onderling soms in afmeting verschillende wegens de ongelijke grootte der gemeenten, op geheele vellen zijn gedrukt. Het daartoe gebezigde oud-hollandsch teekenspapier werd, op afzonderlijk daarvoor gemaakte vormen, vervaardigd door de Heeren JACOB HONIG EN ZONN te *Zaandijk*.

't Was overigens voor de eenvormigheid van bewerking een groot voorregt, dat gedurende het gansche tijdsverloop der zamenstelling van den Atlas, van 1844 tot 1859, geen der hiermede belaste personen aan de onderneming is ontvallen; alleen zijn overleden de Heeren J. H. JAPPÉ en J. VAN LEEUWEN, doch beide eerst na afwerking van hunne taak.

Genoemde Heeren Commissarissen uit het Collegie van Gedeputeerde Staten, belast met de zamenstelling van den nieuwen Atlas dezer provincie, zijn echter achtereenvolgens vervangen door de Heeren Mr. B. DORHOUT, Mr. C. J. VAN DER VEEN, R. J. VAN DER LEIJ en Mr. B. H. VAN DER HAER, die van den beginne af bijgestaan werden door den Heer D. BOUMA NIEUWENHUIS, Commies ter Provinciale Griffie, 1e afdeling, aan wien meer bijzonder het voeren der uitgebreide correspondentie in deze zaak werd opgedragen.

Bij die afdeling worden thans ook de Minute-kaarten bewaard; terwijl aan de Koperen Platen, na vernist en in een houten raam gevat te zijn, eene afzonderlijk daartoe vervaardigde kast tot bewaarplaats is gegeven.

De kosten der geheele onderneming kunnen geacht worden sedert 1844 ongeveer f56,000,00 te hebben bedragen, van welke eene som van f16,644,00 wegens gedebiteerde exemplaren is terugontvangen.

Men vleit zich, dat deze geldelijke opoffering bij al de tonnen schats, welke het Provinciaal Bestuur gelijktijdig aan de verbetering van vaarten en wegen ten koste legde, geacht zal worden besteed te zijn aan eene der voor het tegenwoordig en toekomstig geslacht nuttigste onderwerpen.

De voorgenomene bewerking, gravure en uitgave van eene groote *Algemeene Wandkaart van Friesland*, op eene schaal van 50,000 op 1, of de helft der grootte van de kaarten van den Atlas, zal nu nog dit belangrijke kaartwerk geheel voltooien en voor onderscheiden gebruik volledig dienstbaar maken.

October 1859.